

Bagi Gábor

NÉHÁNY MEGJEGYZÉS A MAGYAR HADIFOGLYOK ÉS A HADIFOGSÁG KÉRDÉSÉNEK KUTATÁSÁHOZ A XX. SZÁZAD ELSŐ FELÉBEN¹

„Ha a világ felbolydul, csak sokára nyugszik meg.”
„A nagyok alakítják a történelmet, a kicsik pedig elszenvedik.”

1.

Bár a fegyveres összecsapások egyidősek az emberiséggel, azok sokáig döntően csak a fegyveresek és fegyveres szervezetek (hadseregek) egymás elleni harcára korlátozódtak. Igaz, esetenként sajátos kivételek is ismertek (rabszolgaszerző háborúk, a lakosság esetenkénti tudatos, módszeres pusztítása, a megadás, békekötés kikényszerítésére, tömeges áttelepítések, vallásháborúk stb.), igazából csak a XX. század elejétől következett be alapvető változás. Ebben döntő szerepet játszott a kapitalista világgazdaság (és a világpolitikai szövetségi rendszerek) kialakulása és a gyors technikai-haditechnikai fejlődés, ami magával hozta gazdasági, majd a totális háborúk² általánossá válását. Azzal, hogy a háborúk során mindinkább bevett gyakorlattá vált az ellenséges haderő ellátását biztosító gazdasági potenciál módszeres lerombolása, megsemmisítése, a hadszíntér és a hátország fogalma fokozatosan összemésődött, és a háborúk, a pusztítások a nemzetek és emberi generációk általános élményévé váltak. A totális háború elvei már az amerikai polgárháborúban (1861–1865) jól megfigyelhetők, így pl. 1864-ben a W. T. Sherman (1820–1891) tábornok északi csapatai Georgia állam zömét tudatosan és módszeresen égették fel. Még inkább jellemző volt ez a partizánháborúvá váló második angol-búr háborúra (1899–1902), a maga teljességében azonban a két világháborúban mutatkozott meg. A korábban nem látott méretű hadseregek összecsapásai és a hatalmas emberveszteségek ugyanakkor már a XIX. század közepétől azt eredményezték, hogy a nagyhatalmak nemzetközi egyezmények révén igyekeztek szabályozni a hadviselés módját, a bevethető fegyvereket, a sebesültekkel, hadifoglyokkal, a polgári lakossággal való bánásmódot. Ez napjainkig számtalan megállapodáshoz vezetett és vezet még a jövőben is.

¹ E kérdéskör rendkívül összetett és szertágazó, átfogó elemzése ma még nem csak lehetetlen, de terjedelmileg is messze meghaladná a lehetőségeket. Így csak néhány problémát érinthetünk.

² A totális háború egy ország erőforrásainak, gazdaságának, lakosságának teljes, végsőkig való igénybevételével folytatott háború, hadviselés, amely a másik állam teljes megsemmisítéséig tart. Egyes vonásai már a francia forradalmi háborúk idején mutatkoztak, de a maga teljességében csak a XX. században vált általánossá. Hasonló kifejezést már Carl von Clausewitz (1780–1831) is használt, ám a fogalom Eric Ludendorff (1865–1937) tábornoktól származik. Internet: https://hu.wikipedia.org/wiki/Tot%C3%A1lis_h%C3%A1bor%C3%BA

A hadviselés eszközei kapcsán már az 1868-as szentpétervári nyilatkozatok tiltották a mérges vagy fojtó gázokat terjesztő, és az emberi testben könnyen morzsolódó, roncsoló lövedékek használatát. 1899-ben Hágában az emberi testben könnyen szétlapuló golyókat tiltották be, majd 1907-ben az önműködő aknákat. Az első világháborúban a spontán harctéri szabályok is behatárolták bizonyos fegyverek, így a fűrészes szurony, a foszforos és a robbanó golyók alkalmazását, míg Genfben 1925-ben a fojtó- és mérges gázokra, valamint a bakteriológiai eszközökre hoztak új szankciókat. A második világháborúban a harc gázokat, az oxigénelvonó és a biológiai fegyvereket tiltották be, másokat viszont (pl. lángszóró, gyújtóbomba, napalm) nem sikerült, sőt egyes harcéljárásokat sem (korlátlan tengeralattjáró háború, a lakosság elleni terrorbombázások). 1945 után az atom, biológiai és a kémiai fegyverek (ABC fegyverek) fejlesztését, számát, alkalmazását igyekeztek korlátozni, de ekkoriban is tömegesen születtek vitatható fegyverek és eljárások (aerosol bomba, lombtalanító hadművelet), amiket tömegesen alkalmaztak. Voltak ugyan eredmények (taposóaknák betiltása), de a haditechnika fejlődése is egyre újabb kérdéseket vetett fel.

Ugyanez a felemás helyzet jellemezte a hadviselés általános szabályainak meghatározását is. Már 1856-ban a párizsi deklaráció szabályozta a tengeri semlegesség jogát, az ostromzár (blokád) fogalmát, és eltörölte az államilag támogatott kalózkodást. 1864-ben a genfi konvenció a csatatéren megsebesült katonák orvosi kezeléséről, a betegekkel foglalkozó személyek semleges státuszáról intézkedett, de rögzítette a hadifoglyokkal való bánásmód szabályait és a polgári lakosság védelmének elvét is. 1899-ben a hágai egyezmények a szárazföldi háború szabályait tartalmazzák, míg a vöröskeresztes-egyezmény a genfi határozatokat fejlesztette tovább. Az 1906-os (genfi) megállapodás az 1864-es szabályozást (pl. a hadifoglyok ellátása), míg az 1907-es a háborúra vonatkozó törvényeket és szokásokat bővítette az újabb viszonyoknak megfelelően. Az 1929-es egyezmények nyomán az 1949-es hágai alapegyezmény már a háborús bűnök és a háborús bűnös hadifoglyok státuszával is kénytelen volt foglalkozni.³

2.

Az európai egyetemes hadijog kezdetei római előzmények után a XVI–XVII. századra mennek vissza, ám az első világháború kitörésére már igen részletes elveket fogalmazott meg. A szabályozások szerint ellenségnek azt tekintették, aki az ellenfél hadicéljait közvetlenül vagy közvetve elősegítette, azaz a szárazföldi és tengeri haderők, a honvédségek, nemzetőrségek, a népfelkelések, a milíciák és az önkéntes csapattestek tagjait. Ezek élén olyan tiszt, illetve tisztikar állt, akik alárendeltjeikért felelősek: meghatározott, messziről felismerhető, megkülönböztető jelvényt, ruházatot hordtak, fegyvereiket nyíltan viselték és harc közben a háború törvényeihez és szokásaihoz alkalmazkodtak. Emellett, ha egy terület lakossága a közeledő

3 Bodó János: A nemzetközi jogok a háborúban, 1. Nagybecskerek, é.n. 7–12.

ellenségre önként fegyvert fogott, de nem volt ideje, hogy a fenti módon szervezkedjen, hadviselő félnek kellett tekinteni abban az esetben, ha a fegyverét nyíltan viselte és a háború törvényeit betartotta. Nem illették meg viszont a hadifogoly jogai a kémeket, a hadi szabályokat nem betartó gerillákat, felkelőket, és utóbb igencsak megoszlottak a vélemények az ejtőernyős és kommandós alakulatok tagjai kapcsán is.

A hadifogságba ejtés általános célja az ellenfél élőerejének gyöngítése volt. Fogságba kerülhettek a hadviselő személyek (katonák, katonai tisztviselők), de az ellenfél, sőt más államok polgárai is. A hadifogoly mindenkor az állam foglyának minősült, és így az adott kormányzat, nem pedig az őt elfogó egyén, csapattest hatalma alatt állt. A hadifoglyokkal kíméletesen, emberiesen kellett bánni, megsebesítésük, megkínzásuk, legyilkolásuk tilos volt, nem lehetett becsmérelni, megalázni, az ellenséges sebesültet pedig olyan ellátásban kellett részesíteni, mint a saját katonákat. A személyes tulajdon sérthetetlen volt, a fegyver, hadianyag, sőt szükség esetén az élelem viszont elvehető. A hadifoglyokkal való bánásmód felelőssége a fogva tartó államot terhelte. Emellett még számos más intézkedést is hoztak velük kapcsolatban:

1. Kötelező volt a hadifoglyok jegyzékbe vétele (név, rendfokozat, születés, anyakönyvi szám) és számukra hadifogoly igazolvány kiadása.

2. Rögzítették az egészséggel kapcsolatos jogokat, a testi épség védelmét. Táboraik nem voltak kitehethők támadásnak (nem telepíthették katonai objektum mellé), speciális szabályok vonatkoztak a nők elhelyezésére, a nemzetiségi és nyelvi szokások tiszteletben tartására, az elemi higiéniaira.

3. Joguk volt a vallás- és testgyakorlásra.

4. A tisztek munkára nem voltak kötelezhetőek (csak önkéntes alapon), míg a munkára vezényelt foglyok munkavédelmét biztosítani kellett kor, nem, testi és egészségi állapot alapján.

5. A külvilággal való kapcsolattartás levél, levelezőlap feladását, és levél, csomag fogadását jelentette.

6. A súlyos sebesült, beteg hadifogoly fogságát meg kellett szüntetni, haza kellett szállítani.

7. A hadifoglyot az ellenségeskedés befejezésekor haza kellett szállítani.⁴

Sajnálatos módon azonban ezek az elvek sokszor nem érvényesültek, és a konkrét esetek többsége máig nem feltárt. A háborúk történetét mindig a győztesek írják, az ő szempontjaik érvényesülnek, az ellenfél büntetteit hangsúlyozzák, míg a sajátjaikról hallgatnak. Így pl. polgári lakosság tömeges táborokba zárását már a németek előtt is alkalmazták, bár nem (vagy nem hangsúlyosan) megsemmisítő céllal. Előzményként rendszerint az angoloknak a dél-afrikai búr lakossággal szembeni eljárását szokták kiemelni a XX. század elején

4 Internet: <http://elsovh.hu/a-hadifogoly-joga/>; <http://www.kadetprogram.hu/regi/cikk/81>, Internet: <https://hu-hu.facebook.com/Haditechnikalexikon/photos/hadijogi-alapismeretek115-a-h%C3%A1gai-%C3%A9s-a-geni-egyezm%C3%A9nyek-l%C3%A9trej%C3%B6tte-tartalmai/1227792540646814/> A genfi és hágai egyezményekre lásd: Magyarország a második világháborúban. Lexikon A–Zs. Petit Real Könyvkiadó, Budapest, 1997. 125., 141., 153.; Magyarország az első világháborúban. Lexikon A–Zs. Főszerk. Szijj Jolán. Petit Real Könyvkiadó, Budapest, 2000. 203., 272–273.

(itt jelent meg az elnevezés is!), bár egyesek szerint valójában a cseroki indiánok 1838-as rezervátumokba zárása jelenti a kezdetet.⁵ Érdekes Simon Wiesenthal (1908–2005), a német haláltáborokat megjárt későbbi híres nácivadász osztrák mérnök megjegyzése is, miszerint könnyen lehetséges, hogy a II. világháború egyes harcterein (!) az antifasiszta erők katonái is annyi büntetést követtek el, mint a németek vagy a tengelyhatalmak csapatai. És itt nem csak a Szovjetunióról van szó! Ezzel a helyzettel az amerikai történetírás már az 1950-es években szembesült, de a médiában való megjelenése jobbra az iraki, afganisztáni események hadijogi kérdései nyomán vált számottevővé.⁶ E problémákra pl. már az amerikai Cornelius Ryan⁷ (1920–1974) is utalt, míg napjainkban főleg a brit Antony J. Beevor neve ismert.

A háborúk megítélésében mindenkor a saját érdekek domináltak, és az objektivitást a győztes és a legyőzött viszonya, illetve a saját szenvedés mindig is megkérdőjelezte. Tovább rontják a tényszerű képalkotás lehetőségeit a levéltári források hiányai, korlátozott kutathatósága,⁸ nagyarányú pusztulása, de az egyes visszaemlékezések használhatósága, tárgyilagossága is. A visszaemlékezések sok esetben egyben az önéletrajzokhoz hasonló, szubjektív öngigazolások.

A hadifoglyokkal való bánásmódot mindig behatárolta a fogva tartó államok gazdasági fejlettsége, életszínvonala, de a háborús események, a pusztítások mértéke és a lehetőségek is. Így az 1950/70-es években az NSZK-ban a Bundeswehr (Szövetségi Haderő) részére végzett NATO kutatások is megállapították, hogy a Szovjetunióban „*a második világháborús német hadifogoly élelmezése nem volt rosszabb, mint a szovjet lakosságé*”.⁹ E tényezők miatt a tengelyhatalmak katonái által elszennvedett nyugati hadifogság (a francia kivételével!) egyértelműen jobb volt, mint a keleti!¹⁰

3.

Az első világháború embervesztéseivel (halott, sebesült, hadifogoly) kapcsolatban számos tévhit él a hazai köztudatban, főleg az aránytalanul nagynek vélt magyar áldozatvállalással összefüggésben. Valójában ez hozzávetőlegesen az alábbi képet mutatta:

5 A második angol-búr háborúban Lord Kitchener tábornok a búr farmokat felgyújtatta, hogy a gerillák utánpótlását lehetetlenné tegye, a lakosságot pedig táborokba záratta, ahol mintegy 26 000 ember halt meg.

6 Internet: https://mult-kor.hu/20100507_eloterben_a_szovetsegsek_haborus_bunei.; Internet: <https://www.metazin.hu/index.php/item/2338-2338>, Internet: <https://forum.index.hu/Article/showArticle?t=9026038>

7 A „Leghosszabb nap” és a „Túl messze volt a híd” című megfilmesített sikerkönyvek szerzője.

8 Ez nem csak a Szovjetuniót jellemezte. A brit kormány máig titkosként kezeli az amerikai Lusitania gőzös (hadi segédcirkáló?) elsüllyesztésével kapcsolatos anyagokat, ami miatt az USA belépett az első világháborúba.

9 Varga Mária Éva: Magyar hadifoglyok és internáltak a Szovjetunióban az oroszországi levéltári források tükrében (1941–1956) PhD értekezés. ELTE, 2008. 21.

Internet: <http://doktori.btk.elte.hu/hist/vargaeva/disszertvargaeva.pdf>

10 Internet: <https://www.vilaghelyzete.com/2013/12/szovetsegsek-halaltaborai-ii.html>;

Uo. <https://magyarnemzet.hu/archivum/szembeszed/franciaorszagban-maga-a-pokol-varta-a-magyar-hadifoglyokat-4106015/>

sor-szám	ország	lélekszám	összveszteség	katonai veszteség	veszteség %-ban
1.	Szerbia	4 000 000	900 000	550 000	22,5
2.	Franciaország	39 623 000	5 620 000	6 100 000	14,18
3.	Németország	65 025 000	6 250 000	6 100 000	9,61
4.	Monarchia	51 390 000	3 477 000	3 250 000	6,77
5.	Nagy-Britannia	55 977 000	3 065 000	2 950 000	6,70
6.	Törökország	20 000 000	1 220 000	1 125 000	6,10
7.	Románia	7 519 000	420 000	330 000	5,59
8.	Oroszország	169 014 000	7 800 000	6 887 000	4,62
9.	Olaszország	37 185 000	1 600 000	1 450 000	4,30
10.	USA	92 870 000	296 000	296 000	0,32

Számszerűen és arányában is jobbra az Antant kontinentális tagállamai szenvedték el a legnagyobb emberveszteségeket, amelyek területein a hadműveletek zöme folyt. Az összes hadviselő fél közül arányaiban a négymillióes Szerbia vesztette a legtöbb embert, lakossága csaknem negyedét! A franciák minden hetedik polgárukat veszítették el (döntően férfiakat). Csaknem minden tizedik embert sújtotta így a háború németföldön, míg a Monarchia, Nagy-Britannia és Törökország esetén nagyjából a lakosság 15-öd, 16-od részét. Mivel csak egy évig állt háborúban, jelentősnek mondható Románia embervesztesége is, viszont az Antant számszerűen legtöbb katonát veszítő tagállama, Oroszország az összehasonlítás alapján arányában „csak” minden 21-22. lakosát veszítette el. A bajokat itt is a háborús gazdaságra való átállás, illetve ennek összeomlása hatványozták meg.

A Monarchia hadserege a legsúlyosabb veszteségeit az oroszok ellen szenvedte el, ahol 1917-ig mintegy 1 350 000 katonája kapitulált. Olasz fogságba került 650 000 fő (ebből 300 000 a fegyverszünet után!), a többi frontokon viszont csak pár tízezres hadifogoly-veszteség lehetett. Mindebből a történelmi Magyarországra mintegy 7-800 000 ember jutott.¹¹

¹¹ Kiss Gábor: Hadifogság az I. világháborúban. („Szabadság! – szivárványa vagy csak az örült emberi képzeletnek.”) In: Boldogtalan Hadiidők ... (avagy: ami a „Boldog Békeidők” után következett 1914–1918) Szerk. Ravasz István. Petit Real Könyvkiadó, 2004. 312–318.

A hadifogság sehol nem volt könnyű, mindenütt jelentkezett az élelmiszerhiány, voltak egyéni atrocitások, számos esetben viszont a helyzetet speciális tényezők nehezítették. Szerbia 1914-ben a Monarchia két nagy támadását is visszaverte, majd miután a front összeomlott, a hadsereg maradványai (kb. 150 000 fő) Korfu felé törték át magukat. Hatalmas veszteségeket szenvedtek, ám a velük együtt hajtott 25-30 000 osztrák-magyar hadifogoly csak a töredéke érte meg a háború végét. Nem nagyon dicsérték a román fogolytáborokat sem a szándékosan gyenge ellátás és a brutalitás miatt, míg az oroszok esetében a táborokba való eljutás, a távolságok és az egysíű táplálkozás okoztak rendkívüli problémákat. Relatív e elfogadható volt az olasz hadifogságban lévők helyzete.¹²

Sajátosan alakult a bolsevik hatalomátvétel nyomán a szovjet-orosz álláspont, ami az internacionalizmus elvén nyugodott. A hadifoglyokra az új ideológia potenciális terjesztőiként, a „világforradalom leendő katonáiként” tekintettek, ami az életük megörzését feltételezte. Ebből kiindulva nevezte Lenin a hadifoglyokat „a bolsevizmus bacilusainak”, akik a háború, a hadifogság poklait megjárt, túlélő személyként a világforradalom eszméit fogják terjeszteni, tehát barátoknak, szövetségesnek tekintendők. Ezért a hadifoglyok közötti egyetértésre, az imperialista elnyomás, kizsákmányolás elleni közös küzdelemre helyezték a hangsúlyt. Az 1929-es genfi konvenciót a szovjet kormány az osztályok közötti elkülönülést elvető marxi-lenini ideológia alapján nem fogadta el, bár az 1915 előtti megegyezéseket továbbra is érvényesnek tekintették. Így pl. elvetették a tisztí táborokat, és a közkatonákkal egységes, de nem nemzeti elkülönüléű fogolytáborokat akartak.¹³

A második világháború szinte minden tekintetben totális háborút jelentett idegenben és otthon is. A helyzetet bonyolította, hogy több hadviselő államban már kezdetben is voltak sajátos fogolytáborok. Az USA-ban Pearl Harbour után a nyugati parton a megbízhatatlannak, árulónak vélt japán-amerikai lakosság ellen hoztak igen sajátos intézkedéseket. Bár a táborokba zárásuk célja nem a megsemmisítés volt, ám mégis faji-etnikai elkülönítést alkalmaztak, még az 1/16-od részig érintettekkel szemben is. Maga F. D. Rooseveltnök is „koncentrációs táborok”-ról beszélt, és végül 1944-ben a kongresszus ki is mondta a rendelkezés alkotmányellenességét. Mindez azért is érdekes, mivel közben a japán-amerikai férfinépeség egy részét fegyveres szolgálatra hívták be, sőt a legtöbb kitüntetéű szerző amerikai ezred is közülük szerveződött.¹⁴

12 Az újabb irodalomból lásd Kaba Eszter: „Az 1917–1918-as tél Oroszországban hadifoglyaink legnehezebb időszakak lesz” Hadifoglyorsok és az oroszországi forradalom. In: Történelmi Szemle, 2018. 3. sz. 469–478.; Keglovich Rita: A Nagy Háború magyar hadifoglyai Olaszországban. PhD értekezés. Pázmány Péter Katolikus Egyetem, 2018. Internet: https://btk.ppke.hu/uploads/articles/7429/file/keglovich_rita_dissertacio.pdf

13 Varga Mária Éva 2008. 53., 55–56.

14 Vargha Attila: Az amerikai japán közösség története. In: Világtörténet, 2013. 2–3. szám, 207–223., Internet: <https://www.masodikvh.hu/erdekessegek/haborus-bunok/2152-bntelen-bnhdes-ellenseges-oroszok-allampolgarinak-erszakos-attelepese-az-usa-ban>

Ugyancsak sajtós volt Sztálin hírhedt 270. számú parancsa 1941 júliusában a „gyávák és dezertőrök” ellen. Eszerint: *„Azok, akik harc közben ... megadják magukat, aljas árulóknak tekintendők, családjuk pedig mint hazaáruló és esküszegő családja letartóztatandó”*.¹⁵ Nem kis tömegről volt szó, hiszen – jórészt a főparancsnokság és főleg Sztálin hibái miatt – 1941-ben ötmillió szovjet katona esett hadifogságba.

Máig vitatott, hogy mennyiben volt törvényszerű és elkerülhetetlen az a helyzet, ami utóbb a keleti hadszíntéren kialakult, és ami sok százezer magyar sorsát is súlyosan befolyásolta. Napjainkban számos hazai feldolgozás (sok szempontból „vulgármaterialista” szintű antikommunista) szemlélete szerint a náci Németország és a sztálini Szovjetunió egyaránt egypártrendszer és diktatúra, tehát azonosnak tekintendők, így Hitler is Sztálinnal, a náci fasizmus pedig a kommunizmussal. Ez a „totalitarizmuselmélet” a háború kirobbantásáért a felelősség egy részét áttolta a Szovjetunióra, másrészt azonosnak vette a sztálinizmust a Szovjetunióval, így eszerint 1941-ben a Szovjetunió népei és a Vörös Hadsereg épp olyan rossz ügyért harcoltak, mint a német Wehrmacht és a Waffen-SS.

Az, hogy miféle politikai mesterkedések is zajlottak 1941-ben, az tovább vizsgálható kérdés, ám e szemlélet épp azt nem tudja magyarázni, miért is tartott ki a szovjet lakosság zöme a tragikus veszteségek ellenére a haza, vagy épp az őt megnyomorító sztálini rendszer mellett.¹⁶

A náci Németország egyértelműen faji alapú, megsemmisítő háborút kezdett a keleti hadszíntéren, és a tervek a szovjet lakosság egy részének kiirtásáról szóltak. Még 1941 júliusában a szovjetek svéd közvetítők révén javasolták a németeknek, hogy kölcsönösség alapján a szembenálló felek ismerjék el és alkalmazzák a hágai-genfi konvenciókat. Hitler ezt válasza sem méltatta, mert már a támadás előtt kiadta a hírhedt „führer parancs”-ait a zsidó katonai és polgári személyek, valamint a politikai tiszték azonnali kivégzéséről. A faji háború korábban teljesen ismeretlen helyzetet teremtett, amibe aztán Hitler kényszerű szövetségesei is – akarva, nem akarva – jórészt belesodródtak.¹⁷ Így előre vetítette, hogy a háború eleve nem lehet ugyanaz Keleten, mint Nyugaton!

A Szovjetunió szempontjából a háború végéig meghatározó volt az ország katasztrófális gazdasági helyzete és a háborús emberveszteségek miatti hatalmas munkaerőhiány. Az ipar áttelepítése, a hadigazdaságra való átállás a lakosság ellátását sokadrangú kérdéssé tette. A ma 29 millióra becsült emberveszteség jórészt a katonáskodó férfiakat érintette, sok falu vesztette el a teljes felnőtt férfinépségét („özvegyfalvak”). A Vörös Hadsereg hatalmas emberigénye miatt a termelésben döntő lett a jórészt képzetlen női munkaerő szerepe, amely az embertelen munkafeltételek miatt szintén milliós veszteségeket szenvedett. Sztálin már

15 Szabó Péter–Számvéber Norbert: A keleti hadszíntér és Magyarország 1941–1943. Püldo Kiadó, é.n. 17.

16 Így nehéz lenne értékelni Gyenyikin volt félérgárdista tábornokot, aki – a kommunista rendszerrel való ellenérzései mellett – a német támadás után felajánlotta a szolgálatait Sztálinnak, igaz eredménytelenül.

17 A finnek viszont ebből kimaradtak, amit utólag Sztálin is elismert.

1943-ban Teheránban jelezte az angolszász szövetségeseknek, hogy négy millió német kell a Szovjetunió újjáépítéséhez. Ezt az elvet hangsúlyozta Jaltában is, ahol az angolszászok érdemi ellenvetést nem tettek.¹⁸

A veszteségek kapcsán elég csak a Jászszággal kapcsolatban álló Észak-Oszétia esetét említenünk. A 340 000-es lakosból 89 900 főt (több mint 25%) hívtak be katonai szolgálatra, akik közül 46 000-en estek el. Az igazi veszteségeket azonban a családok szenvedték el.

*Az oszét családok veszteségei a második világháborúban*¹⁹

7 fiút veszített el	2 család
6 fiút veszített el	2 család
5 fiút veszített el	16 család
4 fiút veszített el	52 család

Mindmáig általános hazánkban a gulag táborok, a szovjet hadifogolytáborok, illetve a német haláltáborok összemosása.²⁰ Ezek alapvetően különböztek egymástól céljaik tekintetében (a Szovjetunióknak munkaerő kellett, nem megsemmisítésre szervezték őket), bár egyes módszerek, a foglyoknak biztosított életszínvonal akaratlanul is sokban hasonlítottak.

Sajnos a II. világháborús hadifoglyok történetének vizsgálata során a tárgyilagosság feltételei máig sem adóttak. Az azonban ma már nyilvánvaló, hogy a felek ekkor sem tartották be a hadifoglyokra vonatkozó egyezményeket, valamilyen mértékben mindenki megszegte azokat.²¹

4.

A világháborúk szörnyűségei, veszteségei az átlagos emberi viselkedési normák számos indulati elemét, így a gyűlölet kérdését is felvetik. Az egyén szenvedései, a családtagok

18 Varga Mária Éva 2008. 9.

19 Bagi Gábor: Oszétia hősei a prekommunista időszakban. In: Jász-kunság. A Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Tudományos Egyesület Évkönyve, 2. Szerk. Örsi Julianna. Szolnok, 2014. 169.

20 Néha még a náci Németországban is furcsa esetek történtek, ahol a rendszerellenes és a nem árja elemek kiirtására a koncentrációs táborok hálózatát hozták létre. Annak eldöntése azonban, hogy a katonák közül ki a német és ki a zsidó, sokszor igen egyedi körülmények között történt. 1941 végén a wanse-i konferencián a Wehrmacht vezetése igyekezett kiállni a harcoló katonák családtagjaiért, de nem érte retorzió Erhard Milch (1892–1972) vezértábornagyot, a Luftwaffe egyik főparancsnokát sem, akiről pedig kiderült a származása.

21 Internet: <https://www.masodikvh.hu/erdekessegek/haborus-bunok/2044-az-amerikai-egyesult-allamok-katonainak-tulkapasai-a-nemet-hadifoglyokkal-szemben> Így utóbb a szovjet partizánok is sokszor nem tartották be az egyezményes előírásokat (egyenruha, nyílt fegyverviselés), míg az SS katonákat sokszor a keleti és a nyugati fronton is agyonlőtték a szövetségesek. A helyzetet az is bonyolította, hogy fekete egyenruhát nem csak az SS használt.

elvesztése, a megélt atrocitások nyomán ez különösen a második világhégest jellemezte, ami a lélekszáma mintegy negyedét (!) elvesztő (Hitler által ugyancsak megsemmisítésre ítélt) lengyelség, vagy éppen a Szovjetunió népei esetén emberileg sajnós még érthető is. Ám számos olyan politikai lépést is ezzel magyaráztak, aminek viszont egyszerűen racionális okai voltak.

E sorok írójának egy hadtörténész ismerőse hívta fel a figyelmét Sztálin egy 1941/42-es megjegyzésére. Eszerint a Szovjetunió a finnektől elvette Karéliát, míg a románoktól Beszszarábiát, amit érhetően vissza akartak venni. Ezzel szemben a magyaroknak 1940-ben a szovjetek ajánlották fel a Romániával szembeni közös fellépést a revízió kapcsán, területi igény nem volt, ráadásul harcoló csapatok helyett csak hátországi (partizánvadász) csapatokat adtak volna, így Sztálin szerint rosszabbak voltak, mint az SS-ek. Figyelembe véve a Szovjetunió élethalál harcát és Hitler itteni terveit, ha Sztálin valóban mondott ilyet, annak sajnós volt igazságtartalma,²² még akkor is, ha 1945-re (a románok atrocitásai és a transznisztriai mészárlásai²³ nyomán) ez a kép módosult.

A nyugati hadifogság is számos egyedi kérdést vet fel. 1990-től a kárpótlás kapcsán a hazai olyan alapvető kérdések tisztázása sem kezdődött el, hogy 1945-ben ki számított hadifogolyoknak és ki állt katonának. Az angolszászok számos magyar alakulatot fegyveres szolgálatra osztottak be (pl. az 1. páncélos kiképző ezred katonáit a bergen-belseni haláltáborban), és a nekik (bár csak zászlóalj- és ezredparancsnoki szinten!) kiállított okmányok különleges fegyverszüneti feltételek alapján történő fegyveres szolgálat teljesítéséről szóltak.²⁴ Voltak olyan esetek is, amikor egyes alakulatok az első hónapokban fegyveres szolgálatot teljesítettek, míg utóbb hadifogolyként bántak velük. Jelenlegi ismereteink szerint: *„A nyugati hadifogságban sínylődő magyar katonákkal szembeni bánásmód ... változó ... legjobban elviselhető az angol, a legkevésbé a francia, illetve franciaországi, az amerikai pedig felemás ...”*²⁵

A nyugati hadifogság értékelése kapcsán mindenképp hangsúlyoznunk kell, hogy az angolszász hadviselő államokat nem érte komolyabb háborús rombolás. (Az USA-t egyáltalán nem, Nagy-Britanniát is csak mérsékelten!) A nyugatra került magyar hadifoglyok zöme is az országával korábban szövetséges németországi területen volt, melynek kapcsán nem terhelte őket újjáépítési kötelezettség! Így aztán az itteni 2-300 000 katona és a polgári személyek 1946 végéig döntően hazatértek! Kivételként említhetők az Idegenlégióba kényszerített, Franciaországba került személyek, bár sokan a rémhírektől vagy a szovjet megtorlásoktól tartva nem tértek haza. (Ezek számát százezer főre becsülik.) Az elpusztult vagy kint maradt kategória sokszor nem különíthető el, de az is gondot okoz, hogy kezdetben több nyugati

22 Ennek kapcsán köszönöm Ravasz István hadtörténész (HIM) baráti segítségét.

23 Internet: https://hu.wikipedia.org/wiki/Odesszai_m%C3%A9sz%C3%A1rl%C3%A1s

24 Bagi Gábor: Az I/II. harcokszíró zászlóalj története második világháborús visszaemlékezések alapján. In.: *Múzeumi Levelek, 41–42. sz. Szerk.: Szabó László–Turóczy Istvánné.* Szolnok, 1985. 87–94.

25 Internet: <https://www.vilaghelyzete.com/2013/12/szovetsegesek-halaltaborai-ii.html>

hadifogoly-szállítmányt is keletre irányítottak a szovjet hatóságok. A keleti és nyugati hadifoglyok helyzete kapcsán jelezni kell azt is, hogy egyetlen állam sem készült fel ekkora tömeg ellátására, és azzal sem számoltak, hogy sok esetben ez a problémakör Európában még a győztesek esetén is a lepusztult gazdaságokat terheli majd. Máig vitatott az is, hogy a fogolytáborok mennyire is feleltek meg a korábbi előírásoknak.

5.

Általánosságban elmondható, hogy valamilyen módon minden fogolytartó fél kihasználta a hadifoglyokat. Következései (halálozás) folytán a katasztrófális helyzetben lévő Szovjetunióban lévők eseteit szokás kiemelni, de a csencselő amerikaiak kapcsán is sok eset ismert.

Az elmúlt évtizedben számos kutató foglalkozott a Szovjetunióban hadifogságot szenvedett magyarokkal. Közülük Varga Éva Mária a bizonyítottnal torzított, de mégis elengedhetetlen szovjet forrásokat elemezte. Itt 1941. július 1-jéig a hadifoglyokat a szovjet hátszázai csapatok élelmeszer ellátmánya illette meg, ám ekkortól az UPVI kezébe került a normák szabályozása. Az ekkori átfogó rendelet az 1929-es genfi konvenció szellemében készült, de nem ismerte el a Nemzetközi Vöröskereszt és a semleges országok ellenőrzési jogait a fogolytáborok kapcsán. A hadifoglyok arra sem kaptak lehetőséget, hogy saját érdekvédelmi szervezetet válasszanak, míg a sor- és tiszthelyettesi állomány munkára volt rendelhető.²⁶

Magyar hadifoglyok a Szovjetunióban (szovjet források alapján)

dátum	szám
1942. jan. 1.	66
1942. nov. 15.	384
1943. febr. 4.	31 299
1943. febr. 23.	19 152
1943. dec. 5.	3 258
1944. júl. 25.	6 897
1944. dec. vége	61 028
1945. jan. közepe	125 263

A keleti fronton a magyar hadifoglyok száma az 1943. januári doni katasztrófaig minimális volt. Ekkor a Szovjetunióban hat elosztó és 35 fogolytábor működött, aminek befogadóképessége 1944-re 200 000 főt tett ki, ám ekkora meginduló áradatra egyszerűen nem voltak felkészülve.

Csak Sztálingrád környékén 1943 elején 105 000 fő esett fogságba, ami az ellátás és az elszal-

²⁶ Varga Éva Mária: Magyar hadifoglyok a Szovjetunióban. Dokumentumok (1941–1953). Moszkva–Budapest, ROSSZPEN–MKTT, 2006. 7.

lítás kapcsán katasztrófát okozott. A sebesült, beteg, teljesen kimerült embereknek szállítóeszközök hiányában 2-300 km-t kellett megtenni, hogy az első vasutakig eljussanak. Bár az illetékes UPVI-t átszervezték, a helyzet ez évben nem javult számottevően, és a foglyok halálozása meghaladta az 50%-ot.²⁷

Sajnos ez jellemezte a magyar foglyok helyzetét is. 1943. február elején a 2. hadseregből több mint harmincezer magyar hadifoglyot regisztráltak a hatóságok (a Szovjetunióban ekkor a tengelyhatalmak 212 000 katonáját tartották fogva), akiknek közel fele még február 23-a előtt meghalt. Az év végén már csak alig háromezer magyart említettek a szovjet hadifogolytáborokban, azaz a február eleji létszámnak csak alig tizedét! A foglyok pusztulásának aránya a Sztálingrádnál megsemmisült 6. német hadsereg értékeinek felelhetett meg, a végül Paulus tábornaggal kapitulált 91 000 emberből alig 6000 tért haza Németországba. Csak 1943 végére alakult ki az a szovjet hadifogolytábori rendszer, amely magában foglalta a hadseregek átvevőállomásait, a front gyűjtőállomásait és átvevő-továbbító táborait, illetve a háterszág közkatonai és tiszti táborait.²⁸

1944 áprilisában a frontra szállított 1. hadsereg veszteségei nyomán a magyar foglyok száma júliusra majd 7000 főre nőtt, ám az igazi ugrás az ország hadművelleti területté válásával, ösztől indult meg. Eleinte a komolyabb harcokban elfoglalt települések férfilakosait érintették a szovjet deportálások, mivel egyrészt tartottak a lázadásoktól, a partizánmozgalmaktól, másrészt többlet hadifoglyokra volt szükség. 1944 végéig jobbára németeket vittek munkára, ám ezt ekkortól már másokra is kiterjesztették.

1945 elején már 125 000 foglyot regisztráltak, és ez a szám még tovább növekedett. Ekkoriban válik nehezzé az adatok hitelességének, illetve a polgári személyek hadifogolyként való elhurcolása méreteinek megállapítása.

1945 nyarán munkaképtelenek tömeges elbocsátása kezdődött a szovjet kényszermunka-, gyűjtő- és tranzit táborokból. Ezek számát szovjet források alapján 209-219 000 főre teszik, míg novemberben még 226 000 (utóbb 235 000-re módosítva!) magyar maradt fogságban.²⁹

1946 áprilisában Sztálin és Nagy Ferenc tárgyalásai nyomán 18 079 hadifogoly és 4532 internált tért haza, zömmel betegek. 1947 februárjában a magyar kérés ellenére a megkötött párizsi béke nem adott határidőt a hadifoglyok hazaszállításra.

1947. május 14-én a Szovjetunió ismét megkezdte a hadifoglyok hazaszállítását, és kb. 100 000 fő tért haza az év végéig. A választások és a hatalom megszerzése érdekében Rákosi a tiszteket jórészt kint hagyatta. 1948 áprilisában Sztálin ígérete nyomán újra megindult a hadifoglyok hazatérése, ami több mint nyolcvanezer főt érinthetett. 1948 végén viszont jórészt leállt a hadifoglyok szervezett és tömeges hazaszállítása.

²⁷ Elgondolkodtató viszont, hogy német számítások szerint 5,7 millió szovjet hadifoglyot ejtettek, akik közül a háború végére csak 2,4 millió volt életben. Varga Mária Éva 2008. 10. Az általa idézett munka Christian Streit: *Keine Kameraden. Die Wehrmacht und die sowjetischen Kriegsgefangenen 1914–1945*. 2. Auflage. Bonn: Verlag J. H. W. Dietz Nachf, 1991. S. 244–246.

²⁸ VARGA Éva Mária 2006. 8–9., 11.

²⁹ VARGA Mária Éva 2006. 15.; Uő 2008. 129.

Magyar hadifoglyok a Szovjetunióban, 1949. január 1-én (szovjet adatok)

összes magyar hadifogoly	526 064 fő
hazabocsátva	418 782 fő
nemzeti haderőnek átadva	21 765 fő
Magyarországon elengedve	23 453 fő
meghalt	51 005 fő
táborban van	8 021 fő

1949-ben csak mintegy ötezer fogoly tért haza. Szovjet részről 1945–1948 között a munkaerő biztosítása volt az elsődleges, utóbb már a politikai szempontok érvényesültek. 1948–1951 között a szovjet bíróságok foglyok ezreit ítélték el „jogalapot” teremtve a további dolgoztatásukhoz.

1950 szeptemberében a nyugaton működő Magyar Harcosok Bajtársi Szövetsége *Fehér Könyv* címen kiadványt jelentetett meg a Szovjetunióba hurcolt magyar foglyokról és civiljeiről. 1952 októberében az ENSZ hitelesnek fogadta el a Fehér Könyv adatait.

1953. március 5. (Sztálin halála) után megindult a hadifoglyok hazaszállítása, ami ebben az évben állítólag 15 000 főt érintett. Hivatalosan ez 1956 végén zárult le. 2000-ben az utolsó ismert hadifogoly, Toma András is hazatért.³⁰

A Szovjetunióban lévő hadifoglyok a világháború alatt (szovjet források)

németek	kb. 3 000 000
japánok	kb. 600 000
magyarok	kb. 550 000
románok	kb. 190 000
osztrákok	kb. 156 000

A szovjet adatok hiányosak, sokszor manipulatívak. Ráadásul a kutatást az is nehezíti, hogy nem etnikai alapon szerveződtek a hadifogolytáborok. Azért is nehéz számokra következtetni, mivel hadifogolyként, németként és polgári lakosként is elvihettek valakit a Szovjetunióba. A magyarországi németek elkülönítése még nehezebb kérdés, ám az sem mindegy, hogy melyik magyar államterületre (1938, 1941, 1947) vonatkoznak az adatok. A szovjet források szerint az ott hadifogságban lévő magyarok számszerűen a németek és a japánok után a harmadik legnagyobb nációt jelentették. Ha azonban figyelembe vesszük az adatok

³⁰ Varga Mária Éva 2008. 128–138.

hiányait, valamint a jogellenesen elhurcolt polgári lakosságot³¹ (együtt legalább hatszázezer ember!), elképzelhető, hogy valójában a németek után a magyarok voltak jelen a legnagyobb számban Sztálin fogolytáboraiiban! A Vörös Hadsereg ugyanis nem lépett Japán területére, és az elfogottak a Mandzsúriában állomásozó Kvantung hadsereg katonái, illetve az ottani japán polgári népesség közül kerültek ki.

6.

A XX. század első fele közel kétmillió magyar hadi- és polgári fogoly, elhurcolt története is. Nagy kérdése a jövőnek, hogy előfordulhatnak-e még ezt követően is hasonló esetek. Sajnos egyáltalán nem lehetetlen, hogy igen, bár ez méreteiben, jellemzőiben és módszereiben is bizonytalán más lehet, mint a XX. század első felében. Napjaink meghatározó hatalmát, az USA-t az teszi „Amerikai Birodalom”-má, hogy az általa irányított gazdasági folyamatok és a meghozott gazdasági döntések a Föld minden országában éreztetik hatásukat. A kiváló amerikai biztonságpolitikus, a magyar származású George Friedmann nem véletlenül írta le ezzel kapcsolatban a következőket: *„Az imperializmus – mindegy hogy formálisan, vagy informálisan – aláaknázza az önrendelkezés elvét. Hovatovább, amennyiben nemzeti érdekei úgy kívánják, az Egyesült Államok olyan rendszereket támogat, amelyek nem alkalmazzák és nem is tartják tiszteletben az alapvető emberi jogokat.”*³² Friedmann többször is leírta, hogy a nagyhatalmak (így az USA) célja soha sem az, hogy a világban igazságot tegyenek, hanem hogy saját uralmukat fenntartsák, és az őket veszélyeztető országokat, mozgalmakat megsemmisítsék. A világban ma is az aktuális erőviszonyok diktálnak, és felülírják az általános demokratikus elveket is, mint ahogyan azt az iraki elfogottak, a Guantánamo-ba deportált tálibok, vagy épp az USA saját állampolgárainak megfigyelhetősége körüli jogfacsaró misériák is mutatják. *„A szabályok nem feltétlenül szentek – mondta F. D. Rooseveltt is –, az alapelvek azok.”* Friedman szerint viszont ez az elv a XXI. században akár még változhat is.

---

31 Ehhez tartozhatott a kollektív bűnösség alapján, a szövetséges hatalmak jóváhagyásával hazánkból elhurcolt mintegy 60-70 ezer német, a „malenykij robot”-ra elhurcoltak és a szököttek helyébe összefogdosott civilek. A kutatások és becslések szerint összesen ez 100 000-230 000 főt tehetett ki. Varga Mária Éva 2006. 30.

32 George Friedmann: A következő évtized. Honnan jövőnk ... és hová tartunk. New Wave Media Kft, 2015. 58.